

EULIMENE

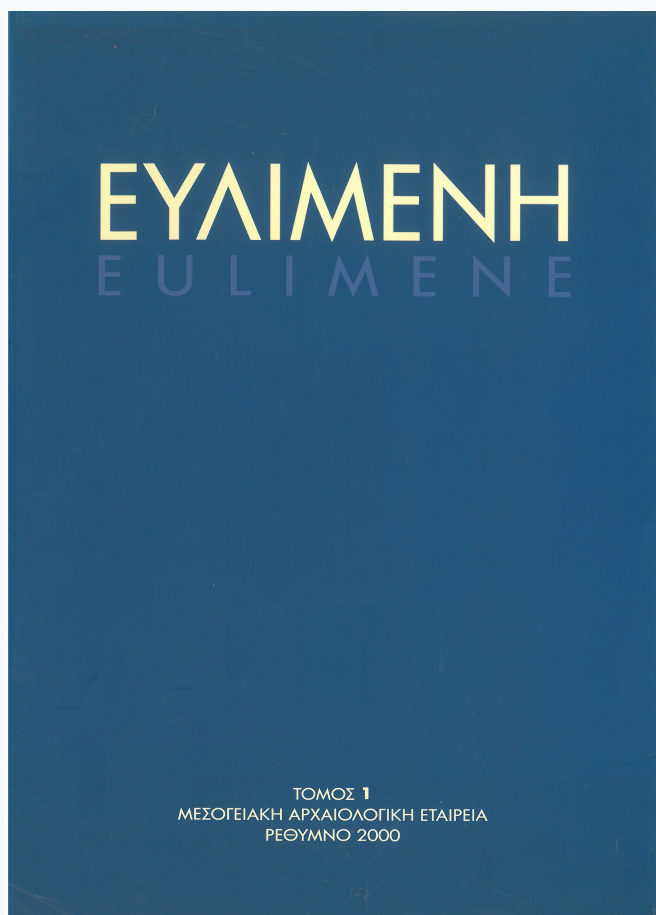

Vol 1 (2000)

EULIMENE 1 (2000)

Μαγικός κατάδεσμος

Νίκος Λίτινας, Εύα Γραμματικάκη

doi: [10.12681/eul.32689](https://doi.org/10.12681/eul.32689)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 1
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8

GR 741 00 - Ρέθυμνο

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5 - V. Chali 8

GR 741 00 - Rethymno

ΕΚΔΟΤΕΣ - ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Χανιά)

EDITORS

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)

Dr. Manolis I. Stefanakis (Chania)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του περιοδικού
ευχαριστούν θερμά τους Δήμους Ρεθύμνου και Αρκαδίου για τις
χορηγίες τους στη δαπάνη της έκδοσης.

Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank the
Municipalities of Rethymnon and Arkadi for their sponsorship.

© ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2000
EULIMENE

ISSN: 1108-5800

Επιστημονική Επιτροπή

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Charles V. Crowther (Οξφόρδη)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Καθ. Σοφία Καμπίτση (Ρέθυμνο)

Advisory Editorial Board

Prof. Nikos Stampolidis (Rethymno)
Prof. Petros Themelis (Rethymno)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Charles V. Crowther (Oxford)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Prof. Sofie Kambitsis (Rethymno)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές - Συνεργασίες - Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8, GR 741 00 Ρέθυμνο

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο - GR 74 100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Καλόβες- Αποκορώνου, Χανιά - GR 73003

EULIMENE is an academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaeodemography, palaeo-environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black-and-white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions - Contributions - Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 - V. Chali 8, GR 741 00 Rethymno

Dr. Manolis I. Stefanakis, Kalives - Apokoronou, Chania, GR - 73003

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Dep. of Philology, Rethymno, GR - 74 100

web : <http://www.phl.uoc.gr/eulimene/>

mail : eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYAIMENH 1 (2000)

List of contents
EULIMENE 1 (2000)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Anagnostis Angelarakis , Aspects of demography and palaeopathology among the hellenistic Abderetes in Thrace, Greece	13
Antonio Corso , Praxitelian Dionysi	25
Angelos Chaniotis , Hellenistic Lasaia (Crete): a dependent polis of Gortyn. New epigraphic evidence from the Asklepieion near Lasaia	55
Εύα Γραμματικάκη - Νίκος Λίτινας , Μαγικός κατάδεσμος	61
Nikos Metenidis , Zu den Denarbildern des CN. PLANCIUS	71
Manolis I. Stefanakis , Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types	79
Ioannis Touratsoglou , The price of power: Drachms in the name of Alexander in Greece (On the occasion of the Thessaly/1993 confiscation)	91
Σελήγη Ψωμά , Σκάψα και Κίθας. Η νομισματική μαρτυρία	119
David Jordan , Ψήγματα κριτικής	127
Nikos Litinas , A private letter of the VI A.D.	133

Περιλήψεις / **Summaries** / **Zusammenfassungen** / **Sommaires** / **Riassunti**

Anagnostis Angelarakis, Aspects of demography and palaeopathology among the hellenistic Abderetes in Thrace, Greece, *EYΛIMENH* 1 (2000), 13-24

Η εργασία αυτή παρουσιάζει αποτελέσματα φυσικής ανθρωπολογικής έρευνας οστεολογικού υλικού των αρχαίων Αβδήρων, χρονολογούμενο στην Ελληνιστική εποχή.

Η καλή διατήρηση ενός σκελετικού δείγματος 48 ατόμων, αποτελούμενο από τα δύο γένη και από διαφορετικές ηλικίες, έδωσε τη δυνατότητα να πραγματοποιηθούν λεπτομερείς εργαστηριακές αναλύσεις σκελετικής βιολογίας, παλαιοπαθολογίας, και αρχαιομετρίας.

Τα επιστημονικά δεδομένα αυτής της έρευνας διαφωτίζουν πολλές πλευρές του δημογραφικού τομέα, του παλαιοπαθολογικού συνόλου, και των ιδιοτήτων των σκελετο-μυικών αναγλύφων μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτής της εποχής στα Αβδηρα, δίνοντας έτσι την δυνατότητα να πραγματοποιηθούν ακριβέστερες διαχρονικές συγκρίσεις μεταξύ των πληθυσμών αυτού του χώρου από την Αρχαϊκή έως και τη ΜεταΒυζαντινή περίοδο.

Antonio Corso, Praxitelian Dionysi, *EYΛIMENH* 1 (2000), 25-53

Si percorre l'evoluzione dell'interpretazione statuaria di Dioniso nel Santuario di Dioniso Eleutereo ad Atene, dallo xoanon arcaico del dio alla statua criselefantina di Alcamene, ai tipi Hope, alcamenico, e Sardanapalo, cefisodoteo. Questa tradizione figurativa, e l'Ermete con Dioniso di Cefisodoto il Vecchio, stanno alla base della ridefinizione del dio operata da Prassitele. L'immagine di Dioniso accreditata nelle 'Baccanti' di Euripide ebbe pure un rilevante impatto nella cultura figurativa tardoclassica. Alla bottega di Prassitele è riconducibile la base di monumento coregico, con Dioniso e due Vittorie, che si trova ad Atene, Museo Archeologico Nazionale, n. 1463. Il Dioniso di Prassitele ricordato da Plinio e descritto da Callistrato può esser riconosciuto, grazie alla descrizione di questi, nel tipo Sambon/Grimani. Il Dioniso d'Elide, pure di Prassitele, è raffigurato su monete di questa città e riconoscibile nel tipo Tauromorfo Vaticano/Albani. L'Ermete con Dioniso di Olimpia è forse un donario degli Elei del 343 A. C. ed è quasi certamente un'opera originale di Prassitele. Ai figli di Prassitele è ascrivibile il Dioniso WoburnAbbey/Castle Howard, rimeditazione del tipo Sambon/Grimani. Il tipo Richelieu/Prado pare dipendere da una variante protoellenistica del tipo Woburn Abbey/Castle Howard, il tipo Jacobsen sembra essere un adattamento dello stesso alla temperie barocca, il tipo Terme pare costituire una rimeditazione del medesimo in chiave Rococò. Il tipo Cirene offre una soluzione tardorepubblicana dello stesso schema compositivo, rispondente all'esigenza eclettica di valorizzare le soluzioni ritenute migliori di Prassitele, Policleto e Lisippo. Il tipo Borghese/Colonna sembra un adattamento del ritmo Woburn Abbey alla predilezione neoattica per ritmi frontali. Il

tipo Horti Lamiani/Holkham Hall pare un adattamento del tipo Woburn Abbey alla posizione di quinta architettonica destra di un ambiente. Il tipo Copenhagen/Valentini risponde al bisogno, tipico del classicismo romano, di dare movimento e vita alla creazione statuaria. Altri due Dionisi, che si trovano a Digione e a Cirene, sono variazioni del tipo Jacobsen. La documentazione raccolta dimostra che l'immagine del dio elaborata nella corrente prassitelica divenne quella consueta nella cultura iconografica di età ellenistica e imperiale.

Angelos Chaniotis, Hellenistic Lasaia (Crete): a dependent polis of Gortyn. New epigraphic evidence from the Asklepieion near Lasaia, EYAIMENH 1 (2000), 55-60

Ziegelstempel, die 1987 im Tal von Agia Kyriake bei Lasaia (Kaloi Limenes) gefunden wurden, nennen Zenas, Sohn des Apellonios. Dieser Mann war verantwortlich oder trug die Kosten für den Bau oder die Restaurierung eines dem Asklepios geweihten Bauwerkes (SEG XLII 804, spätes 2. Jh. v. Chr.). Er kann mit dem gortynischen Magistraten Zenas, Sohn des Apellonios, identifiziert werden, der in einer Inschrift aus dem Pythion von Gortyn genannt wird (I.Cret. IV 251, late 2nd cent. B.C.). Unabhängig davon, ob Zenas als gortynischer Beamter oder als Privatperson im Asklepieion bei Lasaia tätig war, deutet seine Tätigkeit darauf hin, daß dieses Heiligtum, genau wie das Asklepieion von Lebene, im Besitz der Gortynier war. Der neuer Fund unterstützt die Annahme, daß spätestens im späten 2. Jh. v. Chr. Lasaia eine abhängige Gemeinde von Gortyn war.

Εύα Γραμματικάκη - Νίκος Λίτινας, Μαγικός κατάδεσμος, EYAIMENH 1 (2000), 61-69

Edition of a separation curse, inscribed in a soft stone (steatite). It was found in a robbed cist grave at the site of the Venizelion Hospital (Knossos, North Cemetery). By the remaining evidence the grave can be dated from the last quarter of the first century B.C. to the third quarter of the first century A.D. Over this tomb and another cist grave, a large monument was erected. Evidence for cult of the dead in the monument, unique in this cemetery, may be connected with the curse.

This is the first inscribed separation curse in a steatite and the first separation curse found in Crete. The *defixiones* were thrown in graves of untimely persons or in chthonic sanctuaries. Precious or semi-precious gemstones were not used as *defixiones*, because of their cost and scarcity. However, steatite can be considered as a cheap and easy to find stone and in our case probably its colour effected its certain use. Someone is asking from one or more deities to separate a man and a woman, Preimogenes and Daphne. The inscription can be dated in the end of the first century A.D.-beginning of the second century A.D. because of the characteristic forms of the letters of that period, the names mentioned (esp. Preimogenes) and the dating of the grave in the Roman period. Translation of the text: «(Magic letters). Separate Preimogenes, whom Artemeis bore, from Daphne, whom Daphne bore».

Nikos Metenidis, Zu den Denarbildern des CN. PLANCIUS, EYAIMENH 1 (2000), 71-77

Plancius' coin portrays on the obverse a female head wearing *causia* (the Macedonian hat). This attribute has been quickly recognized and its Macedonian connection would have been registered by any average Roman. The goat on the reverse is a species familiar to Crete. It is often represented on Cretan coins like the bow and arrow, which are also similar to Cretan forms.

Cn. Plancius selected types for his coins which illustrate events connected with his military and political career. He first served in Crete under the proconsul Q. Metellus 68-66 B.C., then in 62 B.C. as military tribune in the army of C. Antonius, in which province he was quaestor under the proprætor L. Appuleius.

Before entering his curule aedile office was accused of electoral corruption, but being defended by Cicero was acquitted. The summation of his own military service on his coin types anticipates the answer to the question that was raised by the prosecution at his trial. «You ask» said Cicero, «what military service has he seen? He was a soldier in Crete...and he was a military tribune in Macedonia».

This complementary summation of the two different types can also be moved into the mythological sphere of the Onomastic: Karanos for the Deductio-Heros of the Macedonians which is also the name for the wild goat called Karano by the Cretans.

Manolis I. Stefanakis, Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types, EYAIMENH 1 (2000), 79-90

Η ερμηνεία των νομισματικών παραστάσεων είναι πολλές φορές δύσκολη και το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα αισθητό στα κρητικά νομίσματα. Ανάμεσα στις άφθονες αφηγηματικές και μη παραστάσεις της κρητικής νομισματικής εικονογραφίας, για παράδειγμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το βρέφος που θηλάζεται από μια σκύλα στους ασημένιους στατήρες, δραχμές, τετρώβολα και τετράδραχμα της Κυδωνίας. Η παράσταση έχει πιθανότα επηρεαστεί από ρωμαϊκά πρότυπα και ως εκ τούτου δεν θεωρείται πρωιμότερη των αρχών του δευτέρου αι. π.Χ. Οι δύο σημαντικές ερμηνείες που έχουν προταθεί για το θηλαζόμενο βρέφος, ως Κύδων ο οικιστής ή ως Δίας κυνοτραφής, υποστηρίζονται από σωρεία επιχειρημάτων. Ανάλογη είναι η περίπτωση των ασημένιων στατήρων της Γόρτυνας του δευτέρου μισού του τετάρτου και του πρώτου μισού του τρίτου αι. π.Χ. όπου μια γυναικεία μορφή εικονίζεται καθισμένη στα κλαδιά ενός δέντρου σε διάφορες στιγμές. Η μορφή έχει ερμηνευτεί, μεταξύ άλλων, ως Βριτόμαρτυς και ως Ευρώπη.

Το πρόβλημα της ερμηνείας των παραπάνω παραστάσεων και εν γένει πολλών ακόμα αφηγηματικών σκηνών και μορφών στα κρητικά νομίσματα οφείλεται αφενός στην πληθώρα των μυθολογικών παραλλαγών που ξεπηδούν στα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια, ποιητική και γενικότερα καλλιτεχνική αδειά, και αφετέρου στην έλλειψη επιχωρίων πηγών για την κρητική μυθολογία. Οι υπάρχουσες πηγές βασίζονται σε εκδοχές των μύθων της κυρίως Ελλάδος οδηγώντας συχνά σε παρερμηνείες της Κρητικής νομισματικής εικονογραφίας. Ταυτόχρονα οι ελλαδίτικες επιρροές στην κρητική τέχνη, ή η από ελλαδίτικο χέρι εκτέλεση των νομισματικών σφραγίδων, περιπλέκουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση καθώς η ιδιαιτερότητα της κρητικής

παράδοσης «μολύνεται» με ξένα στοιχεία, τα οποία απομακρύνουν ακόμα περισσότερο από την σωστή ερμηνεία των νομισματικών τύπων.

Ioannis Touratsoglou, The price of power: Drachms in the name of Alexander in Greece (On the occasion of the Thessaly/1993 confiscation), *EΥΛΙΜΕΝΗ* 1 (2000), 91-118

Ο «θησαυρός» που κατεσχέθη από τις διωκτικές αρχές της Αττικής το 1993 και απαρτίζεται από τετράδραχμα Φιλίππου Β' (1 τεμ.), Αλεξάνδρου Γ' (3 τεμ.), Λυσιμάχου (1 τεμ.) και Αθηνών (2 τεμ.), δραχμές Αλεξάνδρου Γ' (37 τεμ.), Φιλίππου Γ' (6 τεμ.), Λυσιμάχου (2 τεμ.), Λαρίσης (3 τεμ.) και Φαρσάλου (1 τεμ.), ημίδραχμα Φαρσάλου (2 τεμ.), Οπουντίων Λοκρών (3 τεμ.) και Σικυώνος (1 τεμ.) καθώς και διώβολα Λαρίσης (1 τεμ.), αντιπαραβαλλόμενος προς άλλα «ευρήματα» της εποχής, επιβεβαιώνει ορισμένες παρατηρήσεις που είχαν διατυπωθεί κατά το παρελθόν σχετικά με την κυκλοφορία των νομισμάτων των μικρών, περιφερειακών νομισματοκοπειών στον αιώνα που ακολούθησε το θάνατο του Αλεξάνδρου και αποδεικνύει για ακόμη μια φορά τον τοπικό χαρακτήρα όχι μόνον των περισσότερων από αυτά, αλλά και άλλων με μεγαλύτερη παραγωγή. Επιπλέον, η μελέτη του νέου «θησαυρού» από το θεσσαλικό, όπως εικάζεται, χώρο, πιστοποιεί τη δύναμη, αλλά και το εμβόλιμο, ορισμένων, βασιλικών στην πλειονότητά τους νομισματοκοπιών (χωρίς να λησμονηθεί και η Αθήνα) με πανελλήνια εμβέλεια της παραγωγής τους.

Αφορμή και για μια γενικότερη επισκόπηση των νομισματικών πραγμάτων στην Ελλάδα κατά τους χρόνους των Διαδόχων και των αρχών που τα διείπαν, ο «θησαυρός» από τη Θεσσαλία, συμβάλλει στην κατάδειξη, κατά τρόπο παραστατικό, και του πρωταγωνιστικού ρόλου (ιδιαίτερα αυτού) των αλεξάνδρειων δραχμών ως κατεξοχήν μέσου άσκησης μιας δια πυρός και σιδήρου πολιτικής επικράτησης και επιβολής, κατά τον αιώνα των μισθοφόρων και των τυχοδιωκτών, των ριψοκίνδυνων ανταπαιτητών της εξουσίας —εστεμμένων και μη καπήλων του αλεξάνδρειου οράματος— και των ταλαιπωρημένων βετεράνων της ασιατικής εκστρατείας.

Σελήνη Ψωμά, Σκάψα και Κίθας. Η νομισματική μαρτυρία, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 1 (2000), 119-126

Dans le présent article, l'auteur a essayé de montrer que la cité de Skapsa est celle qui frappa des monnaies d'argent (tétroboles et tritétartémoria) au Ve siècle avec la légende ΚΑ- et de monnaies de bronze au IVe siècle portant la légende Σκαψαί(ων). Etant donné que les lettres σκ- peuvent alterner avec la lettre κ en grec ancien, les cités de Kapsa et de Skapsa, comme celles de Kithas et de Skithai, sont identiques. Les types avec lesquels le monnayage d'argent et de bronze de la cité de Skapsa est frappé, reproduisent ceux des autres cités de la région. La cité de Skapsa peut être localisée en Chalcidique occidentale, au sud de Potidée. Il est certain qu'elle participa à la Ligue Chalcidienne à partir de 357 av. J.-C. Il faut localiser la cité de Kithas dans la région à l'ouest d'Olynthe et au nord de Sinos et de Potidée. Il s'agissait très probablement d'une cité de la Crousidae. Le didrachme de Berlin et les tétroboles de poids attique à la tête de lion au droit que Gaebler et Flensted-Jensen ont attribués aux Skithai, ont été frappés par la cité de Scionè.

David Jordan, Ψήγματα κριτικής, *EYLIMENH* 1 (2000), 127-131

Critical Trifles

1. α. At *PGM* XXXV 26 read τῷ φοροῦντι τὸ χαριτήσιν (for χαριτήσιον) τοῦ <το>. β. In the left-hand column of 31-40 read ³¹πά<ν>τα τὰ π'ν'εύ/³²ματα τῆς κοσμή/³³σεος <καί?> εὐκρα/³⁴σίας· ἐπικαλοῦ/³⁵μαι καὶ παρακαλῶ/³⁶καὶ ἐξορκίζω/³⁷ὑμᾶς, ἵνα μου ὑ/³⁸πακούσητε κ(αὶ) ἀπαραβάτους χά/³⁹[ριν δῶτ]ε τῷ φοροῦτι τὸ/⁴⁰[χ]αριτήσιν μου τοῦτο.

2. At *PGM* O 1.4 and 1.10 read not λαλήσεν (for λαλήσειν) but λαλήσε(ν) (for λαλήσαι (ν)).

3. Behind a puzzling phrase in *DTAud* 155-70 (Rome, IV-V A.D.) there probably stood the words: ὑμεῖς δέ, ἐφυδριάδες νύμφαι, αἰδώνιαι, ἔγχωροι κατοικοῦσαι

Nikos Litinas, A private letter of the VI A.D., *EYLIMENH* 1 (2000), 133-140

Ο πάπυρος εἶναι τμήμα μιας ιδιωτικής επιστολής, που χρονολογείται στον ἕκτο αι. μ.Χ. Το κείμενο μας παρέχει μία ακόμη μαρτυρία για τη λέξη μετριότης (βλ. στ. 2 σημ.) και για τις *formulae valetudinis* τον ἕκτο αι. μ.Χ. (βλ. στ. 2 σημ.). Πρβλ. επίσης τη λέξη στιχαροκαρρακάλλιον στον στ. 5, η οποία μαρτυρείται για δεύτερη φορά ἕως σήμερα στους ελληνικούς παπύρους (βλ. στ. 4 σημ.).

Μετάφραση κειμένου

† Τις επιστολές σου κάθε τόσο, τις οποίες η μετριότητά μου [... λαμβάνει ...

Ὅσον αφορά την υγεία μου, εἶμαι καλά με τη βοήθεια του Θεοῦ. Μην [... Θα ἤθελα να γνωρίζεις γι' αυτό που μου ἔστειλες] ὅτι το ἔλαβα και το στιχαροκαρρακάλλιον [...

] πως αυτή τη στιγμή και [δεν] ἔχω ακόμη το δακτυλίδι [...

[στείλε] μου [αμέσως;] ὅ,τι σου ἔγραψα [...

† Απολλώ[...]

Appendix

Τρόπος αναφοράς ενός αποστολέα στην προσωπική του υγεία και την ενημέρωση του παραλήπτη (ὅτι εἶναι δηλαδή καλά) στις ιδιωτικές επιστολές.

Μεταξύ δύο προσώπων (Α και Β) που αλληλογραφούσαν διακρίνουμε τους εξής λογότυπους:

Κατά την πτολεμαϊκή περίοδο ο αποστολέας απλά και μόνο πληροφορεῖ τον αποδέκτη.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε δ' ἡμῖν περι ὧν ἂν βούλη

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: εἰ ἔρρωσαι καὶ τᾶλλα σοι κατὰ γνώμην ἐστίν, εἴη ἂν ὡς ἡμεῖς θέλομεν· ὑγίαινον δὲ καὶ αὐτός

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε δ' ἡμῖν περι ὧν ἂν βούλη

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κυρίως μέχρι τον δεύτερο αι. μ.Χ., αλλά και σπανιότερα κατά τον τρίτο αι. μ.Χ. απαντάται στους παπύρους μία φρασεολογία παρόμοια με αυτή της πτολεμαϊκής περιόδου, αλλά η χρήση της δεν εἶναι εκτεταμένη.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε περί τῆς υγείας σου

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: Συνήθως δεν υπάρχει άμεση απάντηση: σπάνια απαντά η φράση του τύπου: πρὸ μὲν πάντων εὐχομαί σε υγιαίνειν μετὰ τῶν σῶν πάντων κάγώ γὰρ αὐτὸς υγιαίνω

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: γράφε περί τῆς υγείας σου

Από τα τέλη του τρίτου αι. μ.Χ. έως και τον πέμπτο αι. μ.Χ. ο αποστολέας δεν αναφέρει τίποτα απολύτως για την προσωπική του υγεία. Από το τέλος του πέμπτου αι. μ.Χ. και εξής η πρακτική αλλάζει. Η ευχή του αποστολέα να πληροφορηθεί για την υγεία του παραλήπτη επανεμφανίζεται στις ιδιωτικές επιστολές στο τέλος τους.

A: Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: δηλώσέ μοι περί τῆς σῆς υγείας

B: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: υγιαίνω cὺν Θεῷ

Λογότυπος κλεισίματος επιστολής: δηλώσέ μοι περί τῆς σῆς υγείας

A: Λογότυπος ανοίγματος επιστολής: ἔδεξάμην τὰ περί τῆς σῆς υγείας

ΜΑΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΔΕΣΜΟΣ

Α' Ανασκαφικά στοιχεία

Το 1966 κατά την διάρκεια ανασκαφών στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο, χώρο που εντάσσεται στο γνωστό «Βόρειο Νεκροταφείο» της Κνωσού¹, εντοπίστηκε μέσα σε κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο² μαγικός κατάδεσμος από πράσινο στεατίτη. Πρόκειται για επιμήκη εξαπλευρο λίθο, μικρών διαστάσεων, με λείες τις δύο μακρές και τις δύο στενές πλευρές, ενώ οι άλλες δύο μακρές όψεις είναι κυρτές και ανώμαλες με αρκετές φθορές. Το κείμενο είναι χαραγμένο σε όλες τις πλευρές (βλ. φωτ. 1-6)³.

Ο τάφος όπου εντοπίστηκε ο κατάδεσμος αποτελεί τμήμα συγκροτήματος, με δύο συνεχόμενους κιβωτιόσχημους τάφους, πάνω από τους οποίους είχε ανεγερθεί σημαντικό ταφικό μνημείο⁴. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος και κατεστραμένος κατά τμήμα του βορειοδυτικού τοιχώματος, δηλαδή στην πλευρά που ήταν ευκολότερα προσιτή για τους συλητές, καθώς βρισκόταν στο όριο του μνημείου. Στην κατεστραμμένη αυτή πλευρά εντοπίστηκε, σε ανώτερο ανασκαφικό στρώμα, ο κατάδεσμος. Από τα κτερίσματα σώθηκαν, στην ίδια πλευρά, πέντε σκόρπια χρυσά ελάσματα σε σχήμα λογχοειδούς φύλλου και δύο όμοια θραύσματα, πιθανότατα από στεφάνι. Στο ανατολικό άκρο του τάφου βρέθηκαν δύο πήλινα μυροδοχεία, που αποτελούν και τα στοιχεία χρονολόγησής⁵ (φωτ. 7).

Το μυροδοχείο αρ. Μ.Η. Π30484 ανήκει στον τύπο των ατρακτόσχημων που απαντά ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια και έχει ευρεία χρήση μέχρι και τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Η μορφή εξελίσσεται σε ραδινή με ψηλό και συμπαγές πόδι. Το απώσχημο μυροδοχείο αρ. Μ.Η. Π.30483 ανήκει στην γενική κατηγορία των «σφαιρικών» που έχουν ως χαρακτηριστικό στοιχείο την απουσία ποδιού και εμφανίζονται στις αρχές του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Ο τύπος γίνεται κοινός μετά τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. και διατηρείται στον 1^ο αιώνα μ.Χ. προς το τέλος του οποίου τα πήλινα μυροδοχεία αντικαθίσταται σχεδόν

¹ Ειδικά για το ρωμαϊκό νεκροταφείο του Βενιζελείου βλ. S. Hood, *Archaeological Survey of the Knossos area*, Athens - London 1981, no 72. Εύα Γραμματικάκη, *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*, Ηράκλειο 1999, σελ. 130, 132-133.

² Τ 36/2 στην νότια πλευρά του κτηρίου Α της επέκτασης του Νοσοκομείου. Διαστάσεις: πλάτος 33-60 εκ., μήκος 2,28 μ.

³ Αρ. Μ.Η. Α. 5330. Μέγιστο μήκος 3,2 εκ., μέγιστο πλάτος. 1,5 εκ.

⁴ Τ. 36 υπό δημοσίευση Α.Δ.1996. Το μνημείο έχει διαστάσεις 3,20 X 3,20 μ. και σώζεται σε ύψος 2,30 μ.

⁵ Αρ. Μ.Η. Π30483. Απώσχημο, βάση επίπεδη. Πηλός ανοικτός καστανός, ερυθρό – καστανό γάνωμα, ανομοιομερούς όπτησης. Στον λαιμό, τα ίχνη του τροχού έχουν τονισθεί με εγχάραξη. Ύψος 9,4 εκ. διάμ. χείλ. 3,1 εκ.

Αρ. Μ.Η. Π 30484. Ατρακτόσχημο, με ωοειδή κοιλία, συγκολλημένο από τρία θραύσματα. Βάση κωνική, κάτω επίπεδη με δακτυλικό αποτύπωμα, πόδι συμπαγές εσωτερικά. Πηλός φαοκάστανος, άνησης όπτησης, χωρίς επίχρισμα. Το στόμιο και ο λαιμός εμβαπτισμένα σε σκούρο καστανό χρώμα. Ύψος 20 εκ., διάμ. χείλ. 2,7 εκ., διάμ. βάσης 2,2 εκ.

Για χρυσά στεφάνια βλ. Κ. Δαβάρας, Α.Ε. 1985, σ. 177-189.

καθ' ολοκληρίαν από γυάλινα⁶. Τα πολύ διαδεδομένα αυτά αγγεία είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με ακρίβεια μόνο σε συνάρτηση με άλλα ανασκαφικά ευρήματα, καθώς η εξέλιξη ή η στατικότητα του σχήματος, πέρα από τους γενικούς κανόνες, διαφέρει κατά περιοχές, ενώ ειδικά για την περιοχή της Κνωσού τα δημοσιευμένα στοιχεία είναι ελάχιστα. Συγγενείς προς το συγκεκριμένο ατρακτόσχημο τύποι υπάρχουν ήδη από τον 2^ο αιώνα π.Χ.⁷ που φέρουν ωστόσο μελανό γάνωμα και λευκές ταινίες. Ανασκαφικά σύνολα όπου συνυπάρχουν ατρακτόσχημα και «σφαιρικά» μυροδοχεία, όπως στην περίπτωση που εξετάζεται, (Αργος, Κόρινθος, Stobi)⁸ χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Τέλος, όμοιου τύπου ατρακτόσχημα και απιόσχημα μυροδοχεία έχουν χρονολογηθεί από το δεύτερο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ. και στον 1^ο αιώνα μ.Χ.⁹

Τα ευρέα αυτά χρονικά πλαίσια σε σχέση με την χρονολόγηση των συγκεκριμένων μυροδοχείων γίνονται σαφέστερα εάν ληφθούν υπ' όψιν τα ευρήματα του όμορου τάφου (Τ.36/1) που όπως αναφέρθηκε παραπάνω ανήκει στο ίδιο ταφικό συγκρότημα και θεωρείται σύγχρονος. Στον ασύλητο αυτό τάφο συνυπάρχουν πήλινα σφαιρικά και γυάλινα μυροδοχεία και λύχνι του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Η παλαιότερη ταφή συνοδεύεται από νόμισμα της Κνωσού ως ρωμαϊκής αποικίας επί Αυγούστου (27 π.Χ. - 2 μ.Χ.) ενώ στην νεώτερη ανήκει νόμισμα της Κνωσού ως ρωμαϊκής αποικίας επί Νέρωνα (55 - 60 μ.Χ.)¹⁰. Με βάση αυτά τα ανασκαφικά στοιχεία του όμορου τάφου, τα μυροδοχεία του Τ. 36/2 μπορούν να χρονολογηθούν από το τελευταίο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ. έως το τρίτο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.

Έχει παρατηρηθεί ότι, στην αρχαιότητα, υπήρχε η συνήθεια να ρίχνουν ή να θάπνουν τους κατάδεσμούς άλλοτε σε τάφους ατόμων που πέθαναν σε νεαρή ηλικία, άλλοτε σε άδυστα χθονίων θεοτήτων, όπως της Δήμητρας, έτσι ώστε η επιθυμία του συντάκτη να μεταβιβαστεί και να υλοποιηθεί γρηγορότερα και ευκολότερα από τις δαιμονικές δυνάμεις του κάτω κόσμου¹¹. Το σκελετικό υλικό του συγκεκριμένου τάφου (λίγα σκόρπια οστά και τμήμα κρανίου) δεν ανήκει σε νέο, αλλά αντίθετα σε ενήλικο, ίσως υπέργηρο άνδρα¹². Όμως η επιλογή του τάφου για την εναπόθεση του κατάδεσμου φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία, καθώς τα ανασκαφικά στοιχεία παρέχουν ενδείξεις για νεκρικές τελετές. Το μνημείο που, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είχε ανεγερθεί πάνω από τους τάφους Τ 36/1 και Τ36/2, παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: στο κέντρο του πλακόστρωτου δαπέδου του υπήρχε κινητή κυκλική πλάκα από την οποία

⁶ Βλ. Μ. Λιλιμπάκη - Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα 1989, σ. 241-244· V. R. Anderson – Stojanovic, The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, A.J.A. 91 (1987), σελ. 110, όπου και πλήρης βιβλιογραφία. Για την Κνωσό βλ. J. Carrington – Smith, A Roman Chamber tomb at Monasteriaki Kephala, B.S.A. 77 (1982), σελ. 255.

⁷ Μ. Ακαμάτη, ο.π., πίν. 22, 24, 25.

⁸ Anderson - Stojanovic, ο.π., σελ. 110-111.

⁹ Πρβλ. Kerameikos IX no.402, taf. 71 4, no. 403, taf 71 1,2. V. R. Anderson – Stojanovic, Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery, Princeton University Press, 1992, nos 564 – 567, 569, 599 - 601. Παράλληλα διατηρούνται και λιγότερο εξελιγμένες μορφές, πρβλ. Agora V, F 48 (χρόνων Αυγούστου).

¹⁰ Τα νομίσματα ταυτίσθηκαν από τον κ. Κλ. Σιδηρόπουλο.

¹¹ Βλ. Audollent, Defixionum Tabellae, Paris 1904, σελ. cxi. Chr. A. Faraone, The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells, στον τόμο Chr. A. Faraone-Dirk. Obbink (ed.), Magika Hiera, 1991, σελ. 3-32, ειδ. σελ. 3. Για τη βυζαντινή εποχή βλ. Φαίδων Κουκουλές, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμος στ', εν Αθήναις 1955, σελ. 171-172.

¹² Τα οστά εξετάσθηκαν από την ανθρωπολόγο κ. Χρ. Γκάνη.

ήταν προσιτή ορθογώνια κρύπτη (φωτ. 8). Εκεί βρέθηκε αποσπασματική πήλινη πρόχους που πιθανόν περιείχε υγρές προσφορές προς τους νεκρούς, σχεδόν σε επαφή με τους τάφους¹³. Η ύπαρξη της κρύπτης προσδίδει ιδιαιτερότητα στο μνημείο και κατ' ακολουθίαν στους συγκεκριμένους νεκρούς, καθώς στην περιοχή της Κνωσού -όπου έχουν γίνει εκτεταμένες ανασκαφές στα νεκροταφεία των ιστορικών χρόνων- δεν έχουν παρατηρηθεί όμοιες κατασκευές. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην εγγύς περιοχή έχουν ανασκαφεί και άλλα αξιόλογα ταφικά μνημεία, όλα με υπόγειους τάφους, χωρίς όμως ενδείξεις ύπαρξης νεκρικών τελετών. Είναι πιθανόν λοιπόν η επιλογή του συγκεκριμένου τάφου να έγινε εξαιτίας της τελούμενης εκεί νεκρολατρείας με την πεποίθηση ότι θα ενέτεινε την ισχύ της αράς.

Ερωτηματικά προκαλεί και το υλικό του κατάδεσμου, που δεν είναι ο συνήθης μόλυβδος, αλλά θραύσμα στεατίτη. Η επιλογή του λίθου για την αναγραφή της αράς δεν θα πρέπει να συνδεθεί με πιθανές μαγικές ιδιότητες του, καθώς ο στεατίτης σε σχέση με ταλισμανικές σφραγίδες, μαγικά περίαιπα και δακτυλιόλιθους είναι αρκετά σπάνιο υλικό, ενώ προτιμούνται οι ημιπολύτιμοι λίθοι¹⁴. Ακόμη, το σχήμα του θραύσματος δεν προσομοιάζει σε κάποιο αντικείμενο ώστε να είναι πιθανή η εκδοχή δεύτερης χρήσης του, συνήθειας που παρατηρείται στην ρωμαϊκή περίοδο, όταν μινωϊκές σφραγίδες, πολλές φορές από στεατίτη, χρησιμοποιούνται ως περίαιπα με αποτροπαϊκό χαρακτήρα και πολλές φορές εναποτίθενται σε τάφους¹⁵. Θραύσματα στεατίτη απαντούν ακόμη και σήμερα επιφανειακά στην περιοχή της Κνωσού, καθώς ο στεατίτης είναι λίθος με ευρεία χρήση για την κατασκευή αγγείων και σφραγίδων από τα προϊστορικά χρόνια, λόγω της μαλακότητάς και στις στιλπνής υφής του¹⁶. Επομένως είναι πιθανόν το θραύσμα να βρέθηκε τυχαία, ίσως ημλειασμένο, και να χρησιμοποιήθηκε για την χάραξη της αράς λόγω της μαλακότητάς του. Αλλά και η ίδια ασημαντότητα του υλικού πιθανότατα επέτεινε την ισχύ της αράς. Έχει παρατηρηθεί ότι η χρήση του μολύβδου για κατάδεσμούς προέρχεται αρχικά από το ότι ήταν φθηνό και εύχρηστο υλικό, που βαθμιαία απέκτησε και συμβολική σημασία, ενώ «η ίδια η ευτέλεια του υλικού είχε μάλλον κάποια πρόσθετη μεταφορική αξία για την αρά»¹⁷. Αντίστοιχος συμβολισμός και μεταφορική αξία για την αρά θα μπορούσε να αποδοθεί από τον συντάκτη του κειμένου και στο ευτελές λίθινο θραύσμα.

Εύα Γραμματικάκη
Ηράκλειο

¹³ Για παρόμοια ταφικά έθιμα βλ. J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore 1996, σελ. 51.

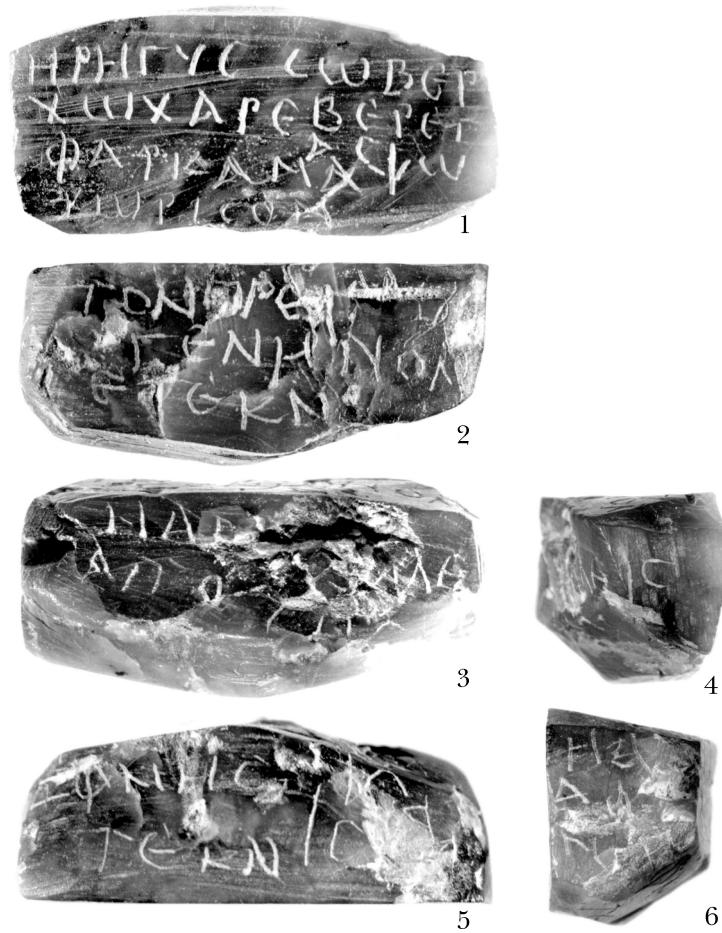
¹⁴ A. Onasoglou, *Die Talismanischen Siegel*, Hanna Philipp, *Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz*, 1986, p. 145.

¹⁵ G.W.M. Harrison, *The Romans and Crete*, 1993, σελ. 3· Εύα Γραμματικάκη, *Χρονικά Α.Δ.* 1991, σελ. 392 (από παραδρομή ο τάφος αναφέρεται ως ελληνιστικός).

¹⁶ Θραύσματα λίθινων σκευών απαντούν μαζί με επιφανειακά όστρακα. Σημειωτέον ότι στην Κνωσό έχουν εντοπισθεί πέντε εργαστήρια κατασκευής λίθινων αντικειμένων από όπου προφανώς υπήρχαν απορρίματα. (βλ. P. Warren, *Minoan Stone Vases*, London 1969, σελ. 157 – 158). Τα πλησιέστερα προς την Κνωσό κοιτάσματα στεατίτη είναι στην περιοχή Φόδελε (ο.π., σελ. 141, fig. 4).

¹⁷ R. Thomas, *Γραπτός και Προφορικός Λόγος στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφρ. 1996, ΠΕΚ, σελ. 101.

φωτ. 1-6

φωτ. 7

φωτ. 8

Β' Έκδοση κειμένου*

Μετά τις *voces magicae* στους στίχους 1-3, πιθανότατα μία επίκληση, ζητείται από έναν νεκυδαίμονα να χωρίσει τον Πρειμογένη, γιο της Αρτέμιδος, από την Δάφνη, κόρη της Δάφνης. Ο συντάκτης του κατάδεσμου δεν σημειώνει το όνομά του, αλλά πιθανότατα πρόκειται για τον αντίζηλο ή αντίζηλη, που επιθυμεί τον χωρισμό του ζευγαριού.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το όνομα Δάφνη (στίχοι 12-14) χαρακτήκε ανά δύο γράμματα στην αριστερή πλάγια στενή πλευρά του λίθου χωρίς να ακολουθεί τους κανόνες συλλαβισμού της λέξης. Η χάραξη των γραμμάτων στον συγκεκριμένο κατάδεσμο δεν έγινε με τόρνο, ένα περιστρεφόμενο τροχό με κοφτερή άκρη, μία τεχνική που εφαρμοζόταν στην χάραξη πολύτιμων ή ημιπολύτιμων λίθων, αλλά με αιχμηρό εργαλείο, παρόμοιο με αυτό που χρησιμοποιούταν στην χάραξη των μεταλικών ελασμάτων. Ο χαρακτήρας δεν διακρίνεται για την προσεκτική του εργασία. Στις επίπεδες επιφάνειες επιμελήθηκε με επιδεξιότητα τα γράμματα και ιδιαίτερα τις καμπύλες τους, χαράζοντας και κεραίες σε ορισμένα, όπως τα κ, φ, η. Σε σημεία ωστόσο που ο λίθος δεν ήταν λείος εξαιτίας τυχόν σπασισμάτων ή ήταν κυρτός η αταξία των γραμμάτων φανερώνει την δυσκολία στην χάραξή τους και κατά κάποιον τρόπο την αδεξιότητά του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γράμμα σ στον στίχο 10. Φαίνεται ότι ο χαρακτήρας αισθάνεται πιο πολύ ότι γράφει σε χαρτί παρά ότι χαράσσει σε πέτρα.

Ο συγκεκριμένος κατάδεσμος είναι σημαντικός για πολλούς λόγους. Καταρχήν δεν υπάρχουν πολλά παραδείγματα καταδέσμων, όπου κάποιος ζητά να χωρίσουν δύο άνθρωποι¹⁸. Συνήθως συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή να έρθουν σε επαφή ένας άνδρας και μία γυναίκα. Ο κατάδεσμος αυτός είναι επίσης ο μόνος που έχει βρεθεί έως σήμερα στην Κρήτη¹⁹. Άλλα μαγικά κείμενα στην Κρήτη είναι η επιγραφή ICret. I, v 3, δακτυλιόλιθος με παράσταση κροκοδείλου και μαγική επιγραφή (Αρκάδες), *ibid.* I, v 46, μολύβδινος δίσκος με κείμενο αποτροπαϊκού περιεχομένου με παραστάσεις ζώων στην μία όψη και ακολουθίας γραμμάτων στην άλλη (Αρκάδες), *ibid.* II, xvi 32, δακτυλιόλιθος με μαγικό κείμενο (Λάππα), *ibid.* II, xxi 28 (Λάππα, 3^{ος} αι. μ.Χ.), R.Kotansky, *Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper, and Bronze Lamellae. Part I, Pap.Col. XXII/1*, σελ. 234-235, lamella 43 (ρωμαϊκή εποχή;) και lamella 44 (= ICret. I, xii 8 φυλακτήριο από το Ιδαίον Άντρον, ρωμαϊκή εποχή), ICret. II, xix 7 (= SEG XLIII (1993), 615 (Φαλάσαρνα, 4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.), *ibid.* ICret. II, xxiv 25, μολύβδινο φύλλο με την επιγραφή ΤΕΛΕΣΦΟΡΟΣ (Ρέθυμνο).

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους κκ. William Brashear, Roy Kotansky, Χαράλαμπο Κριτζά και Άγγελο Χανιώτη για τη βοήθειά τους σε διάφορα θέματα και ιδιαίτερα τον κ. David R. Jordan για τη συμβολή του στο τελικό στάδιο της εργασίας. Επίσης την σχεδιάστρια Π. Στεφανάκη για την σχεδίαση των εγχάρακτων γραμμάτων.

¹⁸ Για την *separation curse* (ή *disjunctive spell*), *Trennungszauber* βλ. σχετικά D.R. Jordan, *Defixiones from a well near the Southwest Corner of the Athenian Agora*, *Hesperia* 54 (1985), σελ. 205-255 (ειδ. την εισαγωγή στις σελ. 222-223): Chr. A. Faraone, *o.p.*, σελ. 13-14 και σημ. 59, σελ. 28· *Suppl.Mag.* II 55 *introd.* και 95, σημ. 1. Επίσης άλλα παραδείγματα σε παπύρους βλ. PGM II, XII 455-464 και LXI 60-65. Βλ. επίσης την περγαμηνή E.14.250 (περίπου 10^{ος} αιώνα μ.Χ.) στο M. Meyer - R. Smith (ed.), *Ancient Christian Magic. Coptic Texts of Ritual Power*, 1994, σελ. 218-222. Γενικά ακόμη J.G. Gager, *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, N.Y.-Oxford 1992, σελ. 78-115.

¹⁹ Βλ. D.R. Jordan, *A Survey of Greek Defixiones not included in the Special Corpora*, *GRBS* 26 (1985), σελ. 151-197.

Οι κατάδεσμοι χαράσσονταν συνήθως σε μεταλλική επιφάνεια (κυρίως μόλυβδο, κασσίτερο, χαλκό, σίδηρο και σπανιότερα χρυσό ή άργυρο). Η συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί τη μοναδική ενός καταδέσμου εγχάρακτου σε λίθο. Υπάρχουν βέβαια παραδείγματα μαγικών κειμένων (κυρίως φυλακτών) σε ημι-πολύτιμους λίθους, αλλά, καθώς το υλικό ήταν ακριβό, τέτοιες περιπτώσεις έχουν νόημα μόνο αν προορίζονταν για μακροχρόνια χρήση (συνήθως να προστατεύουν από καθημερινά προβλήματα ή αρρώστιες), ώστε να θεωρείται η δημιουργία του φυλακτού μία καλή επένδυση²⁰. Το παρόν κείμενο ωστόσο δεν είναι φυλακτό, αλλά κατάδεσμος και αναφέρεται μάλιστα σε ένα ειδικό πρόβλημα, τον χωρισμό ενός συγκεκριμένου ζευγαριού. Ύστερα από τη χρήση του, όποιο και αν ήταν το αποτέλεσμα, θα ήταν πια άχρηστος. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάποιος θεώρησε μεγάλης σημασίας τον χωρισμό του Πριμογένη και της Δάφνης και έτσι χάραξε την αρά σε ένα λίθο, που θα παρέμενε άφθαρτος μια για πάντα. Πιθανότατα και η ευτέλεια του υλικού²¹, το σκούρο χρώμα του, όπως και του μολύβδου, να είχε κάποια σημασία, καθώς έτσι η αρά αποκτούσε μεγαλύτερη δύναμη και προσέφερε περισσότερες δυνατότητες ή ευκαιρίες επιτυχίας.

Για τη χρονολόγηση του κατάδεσμου μας βοηθούν παλαιογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα και τα κύρια ονόματα που αναφέρονται. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το ταφικό μνημείο ήταν ρωμαϊκό. Τα γράμματα επίσης μπορούν να χρονολογηθούν στη ρωμαϊκή εποχή. Το έψιλον με την προστιθέμενη πάνω γραμμή, το ημικυκλικό σίγμα, το τριγωνικό άλφα, το πι με τρεις κινήσεις, το ήτα με τις δύο ισοϋψείς κάθετες γραμμές και το ωμέγα με τρεις κινήσεις είναι χαρακτηριστικά γράμματα του τέλους του 1^{ου} αιώνα - αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Πρβλ. Kotansky, ο.π., lamella 28. Εξάλλου το όνομα Πριμογένης παραδίδεται μόνο από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και εξής και το όνομα Ἄρτεμεις στην Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή εποχή (βλ. σχολ. 5-6 και 8). Όσον αφορά τις *voces magicae* στους στίχους 1-3 άρχισαν να χρησιμοποιούνται από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως τον 1^ο αιώνα μ.Χ., εξαπλώθηκαν όμως ευρέως στον ρωμαϊκό κόσμο από τις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και οι λεκτικοί λογότυποι σταθεροποιήθηκαν κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα μ.Χ.²². Συμπερασματικά, το κείμενό μας φαίνεται να γράφτηκε κατά τον 1^ο αιώνα μ.Χ.

²⁰ Βλ. M. Hennig, *Classical Gems*, 1994, σελ. 218-220.

²¹ Βλ. παραπάνω, Γραμματικάκη, σελ. 63. Πρβλ. ένα μαγικό κείμενο (με *voces magicae*) σε πηλό που βρέθηκε σε ένα τάφο του 4^{ου} - 5^{ου} αιώνα μ.Χ. στο Progar στην πρώην Γιουγκοσλαβία· βλ. Fr. Barasic, *Une defixionis tabella greccue de Progar en Srem, Archaeologica Jugoslavica* 11 (1970), σελ. 23-30.

²² Βλ. R. Kotansky, ο.π., σελ. xviii-xix.

- 1 ΗΡΗΓΥC (vacat) C ΩΒΕΡ
 ΧΩΧΑΡΕΒΕΡΕΓ
 ΦΑΡΚΑΜΑ'ΑC'ΨΩ
 χώρισον
- 5 τὸν Πρεϊμο-
 γένην ὄν
 ἔτεκαιν
 ἡ Ἄρτεμεις
 ἀπὸ τῆς Δά-
- 10 φνης ἧς ἔ-
 τεκ(ε)ν
 ἡ Δ-
 άφ-
 νη

7 l. ἔτεκεν 10 l. ἦν 10-11 ετεκν 12-14 l. ἡ Δάφνη

1-2 Παρατηρούμε ότι τα τέσσερα πρώτα γράμματα του πρώτου στίχου και τα τελευταία του δεύτερου στίχου έχουν τοποθετηθεί με την ίδια σειρά, με μόνο μία εναλλαγή του έπιλον και ήτα (ΗΡΗΓ - ΕΡΕΓ ή παλινδρομικά ΓΗΡΗ - ΓΕΡΕ). Επίσης τα τρία τελευταία γράμματα του πρώτου στίχου διαβάζονται παλινδρομικά στο μέσον του δεύτερου στίχου (ΒΕΡ - ΡΕΒ). Τα γράμματα βερβερ απαντούν στην lamella 50 στον R.Kotansky, *Greek Magical Amulets*, σελ. 263. Επίσης βλ. Crum, *Coptic Dictionary*, s.v. **ΒΕΡΒΕΡ** με τη σημασία «boil». Το χωχα απαντά στα μαγικά κείμενα με διάφορες μορφές και αποτελεί απόδοση του αιγυπτιακού kk που σημαίνει «σκότος»· βλ. Crum, *Coptic Dictionary*, σελ. 101; Kotansky, ο.π., σελ. 256, lamella 48, σημείωση 12-14: πρβλ. ακόμη τους τύπους χωαχ στον PGM II, LXII σχέδιο, σελ. 195, αχωχ, χωχ, χαχχω, χωχα στον PGM I, IV, 1387-1390 κτλ. Όσον αφορά τα γράμματα ΥC CΩ στον στίχο 1 θα μπορούσαν να διαβαστούν και παλινδρομικά, CΥ ΩC ή ΩC CΥ. Το κενό διάστημα μεταξύ των δύο σίγμα είναι 0.25 εκ. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη σημασία τους. Υπάρχουν παραδείγματα καταδέσμων με τη σύνταξη ώς (ή ὦσπερ) ... οὕτως, βλ. Audolent, *Defixionum Tabellae, Index VIe, Similia Similibus*, σελ. 491-492, που δείχνουν περιπτώσεις συμπαθητικής μαγείας. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα ωστόσο δεν φαίνεται να πρόκειται για μια τέτοια περίπτωση. Μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε το CΩΒΕΡ ως απόδοση του Αραμαϊκού ܟܘܒܪܐ (šBR), που σημαίνει «χωρίζω, σπάω»· πρβλ. παρακάτω για τα γράμματα ΦΑΡΚ(Α).

3 ΦΑΡΚΑΜΑ'ΑC'ΨΩ: Φαίνεται ότι εδώ πρόκειται για σκόπιμη (;) μετάθεση των γραμμάτων κ και μ. Αν ακολουθήσουμε τη συλλογιστική των στίχων 1-2 και διαβάσουμε το κείμενο ανά τρία γράμματα και παλινδρομικά, τότε έχουμε ΦΑΡ- ΜΑΚ (ΚΑΜ) - Α' ΑC' ΨΩ. Η λέξη φάρμακα παραπέμπει σε μαγικά φίλτρα και αλοιφές ή σε φυλακτήρια (βλ. R. Kotansky, *Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets*, στον τόμο Chr. A. Faraone-Dirk. Obbink (ed.), *Magika Hiera*, 1991, σελ. 107-137, ειδ. σελ. 109). Ο συνδυασμός των γραμμάτων α΄ψω (ή ωψ΄α παλινδρομικά) πιθανότατα πρόκειται για *vox magica*. Εκτός και αν θεωρήσουμε το αψω ως μέλλοντα του ρήματος άπτω με τη σημασία βάζω φωτιά (βλ. LSJ s.v., Β) ή αγγίζω (βλ. LSJ s.v. II 3:

πρβλ. έναν κατάδεσμο από την Βοιωτία, όπου κάποιος καταριέται να σταματήσει την ἄψιν κῆ τὰ φιλήματα κῆ τὰ συνουσιάσματα τὰ Ζωΐλω κὰ Ἄνθειρας: βλ. D.R. Jordan, *Defixiones from a well near the Southwest Corner of the Athenian Agora*, *Hesperia* 54 (1985), σελ. 223). Τέλος, μπορούμε να θεωρήσουμε το ΦΑΡΚ(Α) ως μία μεταγραφή του αραμαϊκού פֶרֶק (PRQ), που αποτελεί ρηματική ρίζα και σημαίνει «χωρίζω, διαιρώ», συνεπώς το αντίστοιχο του ελληνικού ρήματος χωρίσον στον επόμενο στίχο. Δεν είμαστε ωστόσο βέβαιοι αν το CΩΒΕΡ (στ. 2) και το ΦΑΡΚ(Α) πρόκειται για ρηματικούς τύπους ή αν είναι ουσιαστικοποιημένες θεότητες.

4 χωρίσον: Το ρήμα χρησιμοποιείται ως *terminus technicus* σε περιπτώσεις διαζυγίου, χωρισμού ανδρόγυνου (πρβλ. P.Flor. I 93, 14: P.Lond. V 1713, 21: P.Cair.Masp. III 67311, 16). Βλ. σχετικά *Suppl.Mag.* II 95, σημ. 14. Συνήθως ο συντάκτης του κατάδεσμου, όταν απευθύνεται σε δυνάμεις του κάτω κόσμου, χρησιμοποιεί την προστακτική ρημάτων που εκφράζουν έντονο πάθος, που φανερώνουν ότι επιδεικνύει διάθεση βίας και όχι προσευχής.

5-6 τὸν Πρεῖμο|γένην: Το όνομα συναντάται σε παπύρους του πρώτου και δεύτερου αι. μ.Χ. από την Αίγυπτο· SB V 7559, 2 (Τειπύνις· 99 μ.Χ.)· P.Mil.Vogl. VII 302, 149 (Τειπύνις· 152-154 μ.Χ.)· P.Mich. IV 223, 2817 (Καρανίς· 172-173 μ.Χ.)· P.Mich. IV 225, 2140 (Καρανίς· 173-174 μ.Χ.). Σε επιγραφές από την Σικελία, IG XIV 546, 1 (ρωμαϊκή περίοδος) και τη Μακεδονία IG X 2, 1 (2^{ος} - 3^{ος} αιώνας μ.Χ.). Στην Κρήτη το όνομα μαρτυρείται για πρώτη φορά. Βρίσκουμε ωστόσο το όνομα Πρεῖμος σε κρητικές επιγραφές· πρβλ. ICret. II, xxv 20, 1 (ρωμαϊκή περίοδος) Πρεῖμο[ς].

6-8 ὄν ἐτέκαιν ἢ Ἄρτεμεις: Για τον λογότυπο ὄν (ἢ ἦν) ἔτεκε(ν) ἢ δεῖνα σε μαγικά κείμενα βλ. D.R. Jordan, *CIL VIII 19525 (B). 2 QPVLVA = Q(VEM) P(EPERIT) VULVA*, *Philologus* 120 (1976), σελ. 127-132.

8 ἢ Ἄρτεμεις: Για τη χρησιμοποίηση ονομάτων θεών για θνητούς και ειδικά για το όνομα Ἄρτεμεις βλ. O.Masson, *Pape-Benseleriana IX - Madame Artemis**, *ZPE* 66 (1986), σελ. 126-130. Ο τύπος Ἄρτεμεις χρησιμοποιείται παράλληλα με τον τύπο Ἄρτεμις από τον 5^ο - 4^ο αιώνα π.Χ. έως τη βυζαντινή περίοδο. Στην Κρήτη ως όνομα θνητής απαντά δύο φορές μέχρι σήμερα, στις επιγραφές ICret. I, xvi 8, 4 (1^{ος} αιώνας π.Χ. - 1^{ος} αιώνας μ.Χ.) και ICret. II, xxviii 2, 1 (2^{ος} αιώνας μ.Χ.).

7 ἔτεκαιν: Τα λάθη του γραφέα στην κατάληξη του ρήματος, καθώς και στην πτώση της αντωνυμίας ἡς (γενική αντί αιτιατική) στον στίχο 10, δηλώνουν είτε ότι δεν είχε κάποιο πρωτότυπο κείμενο μπροστά του από το οποίο ανέγραφε την αρά είτε, αν πράγματι είχε, ότι το πρωτότυπο αυτό δεν έδειχνε την ορθογραφία των συγκεκριμένων λέξεων. Η γραφή ἄλλωστε ἔ|τεκε(ε)ν στους στίχους 10-11, όπου απαντά η συντομογραφία του ίδιου ρήματος χωρίς το φωνήεν της κατάληξης, είναι ένα επιπλέον στοιχείο υπέρ της δεύτερης δυνατότητας. Ίσως το πρωτότυπο και στον στίχο 7 παρέδιδε τη γραφή ετεκν και ο χαράκτης ανέλυσε τη συντομογραφία λανθασμένα. Για την τελευταία περίπτωση πρβλ. το ίδιο ρήμα και λάθος στον D.R. Jordan, *A New Reading of a Papyrus Love Charm in the Louvre*, *ZPE* 74 (1988), σελ. 231-243 (ειδ. σελ. 239).

9-14 Το όνομα της γυναίκας και της μητέρας της, συχνό σε πολλές περιοχές, μαρτυρείται πρώτη φορά στην Κρήτη.

10 ἤς: Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, χρησιμοποιείται η γενική αντί της αιτιατικής καθ' ἔλξιν από την προηγούμενη γενική τῆς Δάφνης. Παρόμοια λάθη απαντούν και σε άλλους καταδέσμους· βλ. D.R. Jordan, Defixiones from a well near the Southwest Corner of the Athenian Agora, *Hesperia* 54 (1985), σελ. 233, κατάδεσμος 7, στίχοι 8, 9.

Νίκος Λίτινας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τμήμα Φιλολογίας
Ρέθυμνο, GR 741 00